

Opšti zaključak

Aprilski rat i postaprilska situacija maksimalno su produbili u najtragičnijim razmerama antijugoslovenske i antisrpske tendencije, koje su se u embrionalnim oblicima ispoljavale od 1918. godine, a posebno su naglašene u kriznim tačkama međuratnog razdoblja: u okviru tzv. državno-pravnog provizorijuma 1918-1921. godine (učvršćenje granica, unutrašnja konsolidacija, problem međunarodnog priznanja, ustavne potvrde unutrašnjeg uređenja); ukidanja parlamentarizma i zavođenja lične vlasti u ime savlađivanja „plemenskih atavizama“ i ustanovljivanja ukazanog jugoslovenstva; borbe za nacionalnu reorganizaciju Jugoslavije 1932-1939; promene centralističke strukture države stvaranjem Banovine Hrvatske sa pojačanim srpsko-hrvatskim nacionalnim sukobima; rušenja namesničkog režima 27. marta 1941, sa svim posledicama koje su nastupile. Naročito u završnim kritičnim fazama reljefno je ukrštanje unutrašnjeg i spoljnog faktora, karakteristično po raspadanju jednog međunarodnog poretka odnosa i obrisima novog, imajući za opštu oznaku kulminaciju antisrpske politike 1941, bez presedana u istoriji drugog svetskog rata, ugrožavanjem opstanka celog srpskog naroda, pre svega Srba u NDH.

Istraživanje je bilo usredsređeno na dobijanje odgovora na pitanje zašto se sila Nemačke i njenih saveznica 1941. sa svim nesrpskim snagama u Jugoslaviji, sem Slovenaca, sručila na srpski narod, dovodeći njegovu egzistenciju na sam rub propasti.

Srbija u Kraljevini Jugoslaviji nije bila individualizirana, pa ni administrativno celovita i teritorijalno zaokružena. Prvo je bila razbijena na oblasti, a kasnije na banovine. Oznaka Srbije u nazivu Kraljevstva (Kraljevine) SHS više je bila izraz težnje Nikole Pašića da spreči njeno rastvaranje u pojmu i novoj realnosti Jugoslavije, nego što je značila u smislu upravne jedinice ili fiksiranog teritorijalnog okvira. Ona je, šta više, u poređenju sa ostalim jugoslovenskim zemljama bila teritorijalno izdeldenija, budući da joj se teritorija nalazila u pet banovina (Moravskoj, Vardarskoj, Dunavskoj, Zetskoj i Drinskoj). Prvenstveno je bio iscepan srpski narod, geografski zasut i delom odeljen od svoje matice. Razdelfen i izmešan sa drugim narodima i nacionalnim manjima, trebalo je 1929. da obezbedi - voljom suverena, jugoslovensku osnovu vlasti, neutrališući pelemenske težnje drugih, autonomne manifestacije, pokušaj separatizma i izdvajanja. Srbija se nije oblikovala u posebnu jedinicu ni 1939, kada je Jugoslavija počela da se reorganizuje na nacionalnom principu. Udružena srpska opozicija polazila je od

jedinstva srpskog naroda, izraženog u krilatici Dunav - Morava - Vardar, pa i rasprostranjenog srpskog shvatanja da u budućoj jedinici „srpskih zemalja“ imaju da se nađu, pored Srbije i Crne Gore, i Bosna i Hercegovina, Vojvodina i Južna Srbija, odnosno Makedonija. U obe ove istorijske situacije, do 1939. i posle 1939, Srbija kao deo unitarističke države, uoči rata u razgradnji, sa značajnom izmenom unutrašnje strukture stvaranjem Banovine Hrvatske s posebnim statusom, nije imala ni međunarodni subjektivitet. Sasvim drugo značenje imala je činjenica da je na početku života Kraljevinu SHS, kao nepriznatu državu na Mirovnoj konferenciji - do međunarodnog priznanja, predstavljala Kraljevina Srbija. Srbija pod vojnom upravom 1941-1944. i vazalnim režimom takođe nije imala svojstvo države, pa samim tim nije mogla biti ni subjekt u međunarodnim odnosima Osovine, za razliku od NDH.

Mada Srbija nije imala attribute države 1918-1944, suštinski gledano ona i srpski narod u periodu mirnodopskog života Kraljevine Jugoslavije i ratnog razdoblja imali su ključni značaj u jugoslovenskim međuratnim i ratnim raspletima; neuporedivo veći od onih jugoslovenskih naroda i nacionalnih manjina koji su u ratnim uslovima stekli kvazidržavnost. Srpski narod je najveći jugoslovenski narod i zato se, ne bez razloga, može govoriti i o „zakonu broja“; Srbija je sa Crnom Gorom uložila svoju nezavisnu državu u temelje Jugoslavije 1918, a za stvaranje prve i obnovu druge Jugoslavije srpski narod je platio najveću cenu. Imao je razvijenu državotvornu svest i politički uticao šire od granica svog prostiranja. Živeo je rasprostranjen u svim delovima Jugoslavije, izuzimajući Sloveniju. Srpski narod je posedao centralne delove Balkana, sa važnim rečnim dolinama, preko Crne Gore izlazio na Sredozemlje, ulazeći vojvođanskim prostorom u panonsku niziju i srednju Evropu. Od ponašanja srpskog naroda u prošlosti i danas je uveliko zavisila stabilnost Jugoslavije, pa i Balkana. Dalje i bliže istorijsko iskustvo pokazuje da je rešavanje srpskog pitanja u prošlosti i savremenosti prevazilazilo unutrašnje granice, znalo dobijati internacionalne razmere, zasjecati u međunarodni poredak, tangirati okolne države, pa i velike sile kao nosioce međunarodnog poretka. Uočljivo se mogu pratiti međunarodne reakcije na srpsko sazrevanje, stasavanje i državno uobličavanje u toku puna dva veka: 1804, 1878, 1912-1913, 1914-1918, u procesu preispitivanja položaja Srbije u Jugoslaviji 1939-1941, u drugom svetskom ratu, pa i danas.

- Srpski narod se smatrao kičmom Kraljevine Jugoslavije u unutrašnjim političkim odnosima, ali i u međunarodnoj zajednici uspostavljenoj posle prvog svetskog rata. Snaženje fašističkih sila i porast njihove agresije od polovine 30-ih godina pogađali su, ugrožavanje osnova međunarodnog poretka ustanovljenog posle 1918, položaj i interese protektora Kraljevine Jugoslavije, pa i srpskog naroda kao jednog od njenih glavnih tvoraca. Italija je, naročito preko Albanije, ugrožavala Jugoslaviju i Srbiju, koristeći se aspiracijama velikoalbanaca na Kosovo
- i Metohiju, što je za kralja Aleksandra bilo pitanje života ili smrti

Jugoslavije. Bugarska se nije odriicala Makedonije, koja se vodila kao Južna Srbija, ugrožavajući je komitskim upadima VMRO-a i propagandom makedonstvujušćih, pretendujući na drugoj strani na povraćaj tzv. zapadnih krajeva (Caribrod i Bosilgrad) i širenje u prostoru jugoistočne Srbije. Mađarska nije prestajala da na Trijanon gleda kao na diktat, očekujući trenutak za reviziju granica. Drugi svetski rat stvarao je uslove za aktuelizaciju svih njihovih pretenzija.

Srbija je u Jugoslaviji i van nje smatrana za eksponenta francuske politike. U njoj se gajio kult Francuske - politički, vojni, kulturni. Francuska se smatrala za zemlju najsavršenije vojne doktrine i neprevaziđenu vojnu silu. Od zajedničkih srpsko-francuskih borbi na Solunskom frontu stvorena je i negovana romantična epizoda, koja je približavanjem drugog svetskog rata sve manje značila. Uoči izbijanja drugog svetskog rata i u njegovoj prvoj fazi, pokazalo se da Francuska više nije bila ona moćna sila iz prvog svetskog rata, jednako kao što to nije bila ni Srbija kao okosnica Jugoslavije.

Oslon Jugoslavije na Francusku između dva rata rede se posmatra kao sredstvo za neutralisanje hrvatskog nacionalnog pitanja. Francuska i Velika Britanija podržavale su diktaturu kralja Aleksandra, inače jedan od fatalnih poteza suverena da dekretom, preko noći, stvori jugoslovensku naciju. Međutim, svi pokušaji internacionalizacije hrvatskog pitanja od 1918. godine (hrvatske interpelacije stranim predstavništvima i konferencijama, bojkot narodnog predstavništva, slanje emisara u zapadne zemlje itd.) su propadali, jer sile koje su branile postojeći poredak međunarodnih odnosa nisu dozvoljavale slabljenje Jugoslavije i njene uloge u tom poretku. Situacija je počela da se menja tek sazревanjem međunarodne krize uoči izbijanja drugog svetskog rata i u njegovoj prvoj fazi 1939-1941. godine. Milan Stojadinović se 1935-1939, na drugoj strani, približavao fašističkim silama ne bi li blokirao njihovu podršku rešenju hrvatskog pitanja. Sličnog karaktera je bio i Stojadinovićev pokušaj da zaključenjem konkordata sa Vatikanom odvoji Katoličku crkvu od HSS-a, što je za rezultat imalo provalu verskog nezadovoljstva zbog privilegovanja Katoličke crkve u Jugoslaviji. Umesto očekivanog približavanja vladajućeg režima i Vatikana došlo je, nakon odbacivanja konkordata, do hlađenja jugoslovensko-vatikanskih odnosa, sa negativnim unutrašnjim reperkusijama u smislu približavanja dela predstavnika Katoličke crkve u Jugoslaviji i frankovačko-ustaških snaga u Hrvatskoj.

Strani faktor je uticao i na početak nacionalne reorganizacije Kraljevine Jugoslavije 1939. godine, čiji su inicijatori- preko kneza Pavia kao sprovednika engleske politike u Jugoslaviji - bili Britanci, pokušavajući da učvrste jugoslovensku državu iznutra pred očekivani svetski sukob. Oni su podsticali preuređivanje države, rukovođeni slabljenjem centralizma, u kome su sagledavali srpsku prevlast, s težnjom da se uspostavi ravnoteža koja bi obezbedila čvrstinu Jugoslavije iznutra zbog prestojećeg rata. Umesto očekivane stabilizacije, došlo

je do još veće dezorganizacije, porasta defetizma, upadljivog slabljenja vojne moći države i njenih odbrambenih mogućnosti. Britanci i u toku rata nisu prestali da rade na ostvarenju svoje predratne formule, oblikovanjem Jugoslavije kao federativne države u kojoj bi se oslabio raniji srpski uticaj. U britanskim idejama i projektima nalazimo i shvatanje o Bosni i Hercegovini kao jednoj od federalnih jedinica koja bi u trijalističkoj federaciji sprečila prevagu srpske jedinice ili „serbi-zma“.

Agresija fašizma nije mogla da ne utiče na jačanje svih antijugoslovenskih snaga različitog smera: od ustaša i tzv. obnovitelja u Kulturbundu do makedonstvujućih i Kosovskog komiteta. Ovaj proces je imao objektivnu osnovu u nemačkoj negaciji tzv. versajskog sistema i konturama poretka „nove Evrope“, nezavisno od pragmatizma nemačke politike u odnosima sa Kraljevinom Jugoslavijom. Nemačka se u svojoj politici pozivala i na načelo prava naroda na samoopredeljenje, što je dovelo do uništenja Austrije i Cehoslovačke kao država (anšlus, Sudeti, Slovačka), s tim što će Nemci zloupotrebiti ovo pravo posle 27. marta i u Jugoslaviji, protiv Srba. Uprkos proklamovanoj neutralnosti u ratu, Jugoslavija je na svojim granicama imala više potencijalnih protivnika, koji su oslonom na unutrašnja žarišta antisrpstva i antijugoslovenstva aktivno istupili posle prevrata u Beogradu i zbacivanja namesničkog režima. Sve do tog časa Nemačka nije nameravala vojno da likvidira Kraljevinu Jugoslaviju, čak neutrališući napadačke namere Italije. Privrede dve zemlje bile su ekonomski komplementarne, nalazeći obostrane interese u intenziviranoj ekonomskoj razmeni. Nemačka je, prevodeći svoju privredu na ratni kolosek, bila zainteresovana, naročito kasnije, sa zavođenjem britanske blokade, da ostvari što razvijenije privredne odnose sa Jugoslavijom, kojoj je posle 1938. godine postala i sused. A i u široj nemačkoj viziji Jugoslavija je, sa drugim zemljama Jugoistoka, bila dodatni ekonomski prostor velikog privrednog prostora koji se nameravao stvoriti na Istoku.

Međunarodne promene uticale su i na zaokrete Kominterne, koja se posle jednodecenijskog zalaganja za uništenje jugoslovenske države, kao zemlje tzv. velikosrpske hegemonije, preorijentisala nakon pobeде nacista u Nemačkoj na njeno prihvatanje kao realnog činioca u postojećoj evropskoj strukturi. Nadvladala je procena da je prema potencijalno agresivnom fašizmu bolje imati jednu jedinstvenu državu na Balkanu nego više mikro država, među sobom suprotstavljenih. Staljin u novoj međunarodnoj konstelaciji nije mogao menjati odnose prema Ligi naroda, Francuskoj, Čehoslovačkoj i drugim demokratskim organizacijama i državama, a da ne promeni i odnos prema državi koja je bila deo međunarodnog sistema uspostavljenog posle prvog svetskog rata. Staljinova procena o neophodnosti novog međunarodnog pregrupisanja u Evrc/pi bila je, pre svega, određena državnim interesima SSSR-a, što se automatski odražavalo i na politiku KPJ kao sekcije Kominterne. Prethodno i novo ponašanje SSSR-a ostaje tipičan primer

kako je od pragmatizma strane politike u određenom času zavisila ne samo orijentacija navodno samostalne svetske komunističke organizacije, već i presuda na smrt ili opoziv ove presude jednoj državi u novosagledanim svetskim okolnostima.

Kao u kakvom čvorištu, 27. marta stekli su se i ukrstili dotadašnji, tekući i budući procesi koji su odlučivali sudbinu srpskog naroda u drugom svetskom ratu. Britancima je bilo važno da Jugoslaviju uvedu u rat, a na drugoj strani i SSSR je imao veliki interes da se Nemačka zaglubi u ratnoj kampanji na Balkanu. Nemačka je nakon 27. marta rešila da razbije Jugoslaviju kao državu i da kazni srpski narod kao njeno jezgro. Revizionističke države mogle su ispostaviti zahteve za povraćaj svih onih teritorija koje su izgubile 1918. godine. Klerofašizam u Hrvatskoj je najzad došao u situaciju da uz pomoć Italije i Nemačke stvori jaku katoličku državu na Balkanu, prethodnim uništenjem Srba u NDH, računajući i na krajnju degradaciju srpske matice. Progovorio je srbofobski kompleks Hitlera. Austrija, kao deo Trećeg rajha, naplaćivala je račune za 1914-1915, za Solunski front 1916-1918, Senžermenski ugovor. Cela ruševina Jugoslavije stropoštala se na Srbiju i njoj pripisane stvarne i izmišljene krivice u međuratnom razdoblju. Srbi su 1941. ostali bez države, čime je bio omogućen i genocid. Komunisti su se našli na sceni kao aktivna politička snaga bez namere da se sa nje povlače.

Srpski narod je eksplozivno izrazio svoju političku volju 27. marta 1941. godine. U narodu su postojale snažne antigermanske, slobodarske i antifašističke struje. Vojska, Srpska pravoslavna crkva, građanske antifašističke snage, komunisti, narod u celini - svi su se našli na sudbonosnoj istorijskoj pozornici. Otpor srpskog naroda bio je u duhu srpske istorije. No, od 27. marta sve snage u srpskom društvu delile su sudbinu koju su im namenili njihovi strani protektori: fašističke sile, Velika Britanija i SSSR. Od prevrata u Beogradu kralj i srpski građanski političari antifašističke orijentacije postali su zatočeniци Britanaca. Nacionalno i politički nehomogena politička emigracija našla se u potpunoj zavisnosti od britanske ratne politike. Tajna, ali trajna i perspektivna veza rukovodstva KPJ sa Staljinovom politikom i njenim institucijama u međunarodnom komunističkom pokretu, obezbeđivala je komunistima od prvog dana - sa snažnom organizacijom i razvijenom strategijom osvajanja vlasti u okvirima drugog svetskog rata - neprocenjive prednosti prilikom internacionalizacije jugoslovenskog pitanja. Pokušaji Mihailovića da se emancipuje od britanskog uticaja upravo su dali porazne rezultate, jer su izvođeni na način koji je bio u totalnoj divergenciji sa opštim tokom i karakterom rata, značajem međunarodnog faktora za krajnji ishod događaja u Jugoslaviji i nerazumevanjem koji su sve interesi - spoljni i unutrašnji - bili upleteni u obnovu Jugoslavije i njenog subjektiviteta u međunarodnim odnosima. Zamisljena zaštita srpskog egzistencijalnog interesa imala je u krajnjem ishodu porazan rezultat, koji je u suštini odlučio sudbinu srpskog naroda

u Jugoslaviji. Maihailovićev slom ujedno je i klasičan primer u istoriji kako na velikim istorijskim prelomnicama nedoraslo vodstvo, lišeno vizije i razumevanja složenih nacionalnih, socijalnih i međunarodnih uslovljenosti, bez obzira na svoje lične motivacije, čak i uz prvobitne prednosti u odnosu na suparničke unutrašnje snage, zna dovesti u pitanje sudbinu pokreta ili naroda na čijem se kormilu u tim prelomnim i dramatičnim trenucima našlo. •

Kao što međunarodna strana zbivanja 1941. za srpski narod i Srbiju nije bila nova, istorijski nepoznata, odražavajući sliku iz vremena prvog svetskog rata, bez obzira na različite ideološke suštine nekih od glavnih subjekata (SSSR-a i Nemačke) i drugačiji raspored nekih učesnika (Italije i Rumunije), tako je i genocid kojem je bio izložen srpski narod imao korene u bližoj i daljoj prošlosti. Iz stare istorijske osnove prenela se nesumnjivo u novu ideologiju nacionalne isključivosti i netolerancije u vidu pravaške ideologije „pankroatizma” Ante Starčevića. Mada je starčevićanstvo podstaklo razvoj hrvatske nacionalne samosvesti, ono ju je trajno opteretilo nacionalističko-rasnom isključivošću. Zaboravu se ne mogu prepuštati ni genocidni akti protiv srpskog naroda krajem prošlog i početkom ovog veka, naročito posle sarajevskog atentata 1914. godine. Katolički sveštenici prednjačili su u pozivu na obračun sa protivnicima Monarhije. Poraz Srbije je za njih mogao značiti spas Monarhije kao „najkatoličkije države”. Kao politički nadziratelj unutrašnjeg života vernika, Katolička crkva je kontrolisala i usmeravala njihovo ponašanje u međunacionalnoj i međuverskoj sferi, fanatizujući vernike, naročito u verski i nacionalno mešovitim krajevima. U novoj istorijskoj osnovi nastaloj posle 1918, koju odlikuje stvaranje prve jugoslovenske države, tendencije antisrpske politike nisu ugašene; šta više, one su čak bile i pojačane, manifestujući se čas slabije čas jače, u zavisnosti od dubine krize jugoslovenskog društva. Na njihovo održavanje i način izbijanja uticale su i novi ideološki tokovi karakteristični za Evropu između dva svetska rata: fašizam, nacional-socijalizam i komunizam. Snage suprotstavljene „versajskom sistemu” su u svojstvu gubitnika, ili sa stanovišta novih ciljeva socijal-imperijalizma, u vidu ispravljanja starih istorijskih nepravdi ili perspektive svetske revolucije, podsticali napade na srpsku prevlast u Jugoslaviji kao pogubnu po hrvatske nacionalne interese, svesnim zanemarivanjem značaja ujedinjenja za Hrvate prelaskom na stranu Antante, neplaćanjem reparacija i ostvarivanjem duhovnog jedinstva hrvatskog naroda u smislu povezivanja Dalmacije i severne Hrvatske. U genezi genocidne politike koju su kleroustaške snage počele da ostvaruju na najneposredniji način 1941. godine, neophodno je razlikovati ustašku politiku likvidacije Srba u nezavisnoj državi Hrvata, koja bi nastala izdvajanjem iz sastava Jugoslavije ili na njenim ruševinama od otpora HRSS-a, odnosno HSS-a prema vladajućem unutrašnjem uređenju, iako je sam način vođenja politike Radićeve stranke mogao negativno uticati na kolektivnu svest hrvatskog naroda.

U svakom slučaju, srpsko-hrvatske odnose ne možemo ispuštati ni u periodu između dva svetska rata, ne samo sa stanovišta kompleksnog sagledavanja duhovne pripreme genocidnog terora, nego i zbog apsolutno neodržive teze da su ustaški zločini 1941. kompenzacija za nasilje nad Hrvatima za vreme Kraljevine, što su, uostalom, više nego jasno uviđali i nemački pokrovitelji ustaša. Pripremanje genocida u periodu između dva svetska rata dugo je ostalo u senci opšte istorije. Genocid se isključivo objašnjavao događajima vezanim za nastanak ustaškog pokreta ili iz dubine istorije srpsko-hrvatskih odnosa.

Uopštavanje iskustva i istorijskih saznanja u međuratnom razdoblju Kraljevine Jugoslavije pokazuje da je genocidu pogodovalo više pojedinačnih i složenih činjenica. Deo oficirsko-činovničke elite Hrvatske, kao dela Austro-Ugarske, s frankovačkom strujom, pokazao je od prvog dana stvaranja jugoslovenske države neprijateljstvo prema njoj, davao otpor u zemlji i emigraciji, sejao mržnju i prezir prema Jugoslaviji, idealizujući propalu Crno-žutu monarhiju. Stvarana je psihološko-politička klima i trovana svest Hrvata da je srpska vlast najveći unesrećitelj hrvatskog naroda. U periodu između dva svetska rata stvorena je teroristička organizacija ustaša, razrađen njen program i metodi delovanja. Ustaška mržnja nije mogla ostati van kolektivne svesti dela naroda. Srbi su bili nosioci svih nemira na Balkanu, a Srbija ognjište svih intriga, zavera, klevetanja i nasrtaja na Hrvatsku, kojoj je srpski imperijalizam pretio da je sasvim zatre. Pod uticajem Aleksandrove diktature, čak i bivši nosioci jugoslovenske ideologije kod Hrvata videli su u Srbima asimilatore, agresivni narod, osvajače, koji su nametnuli Hrvatima jaram, „gospodarski ih uništili“, „orobili“, lišili hrvatski narod „njegove gotovine“. Za račun „velikosrpskih halapljivaca“ oni su, navodno, Hrvatsku želeli da pretvore u „srbijanski pašaluk“. Od pojave ustaša bio je prihvaćen terorizam kao način borbe. U ime terora odbacivane su ostale „deklamacije“ i „mudrolije“.

Ustaškoj nacionalnoj isključivosti išla je na ruku nacional-socijalistička rasna doktrina i praksa. Pre svega, svojim terorističkim iskustvom, legalizacijom logora smrti, pogromima nad Jevrejima, idejama antislovenskog karatjera, rasnom teorijom i rasnoantroploškom diskvalifikacijom ljudi nearijevskog porekla, negacijom Jugoslavije kao države 1941, srpbofobijom nemačkog vrha, Hitlerovim preporučivanjem Poglavniku da nemilosrdno reši srpsko pitanje, jer za 50 godina može biti kasno.

Komunizam nije bio prirodni saveznik hrvatskog nacionalizma, ali je u antijugoslovenskoj fazi KPJ (1925-1935) dolazilo do povremene saradnje hrvatskih nacionalista i jugoslovenskih internacionalista, na osnovu zajedničkog odbacivanja Jugoslavije, razbijanja države obostrano ocenjene kao „vještačke“ i osude režima tzv. velikosrpske hegemonije. U Rezoluciji IV kongresa KPJ - o privremenom i političkom položaju Jugoslavije i o zadacima KPJ - usvojenoj u Drezdenu oktobra 1928. godine, isticalo se da je oko trećine albanskog naroda

ostalo „pod vladavinom velikosrpske buržoazije“. Komunisti su se izjašnjavali za pomoć svim narodima, sem srpskom, za izdvajanje iz Kraljevine i obrazovanje nezavisnih država, pa i za nezavisnu i ujedinjenu Albaniju. Mađarskoj nacionalnoj manjini u severnoj Vojvodini priznavalo se pravo na otcepljenje. Rukovodstvo KPJ podržavalo je ustašku akciju u Lici 1932, iza koje je stajala Italija, tzv. velebitski ustanak, smatrajući da je ona izraz „revolucionarnih težnji hrvatskih narodnih masa“. Kompleks „srpskog hegemonizma“ opterećivao je komuniste i posle vojnog sloma Kraljevine Jugoslavije, ali je jugoslovenska strategija komunista 1941. u funkciji revolucije odredila, pored različitih međunarodnih uporišta (Nemačke i SSSR-a), antikomunističko ponašanje ustaša. Komunisti su se u NDH oslonili na žrtvu - srpski narod, kao na svoju glavnu udarnu snagu. Oni su dobili bitku za ugrožene Srbe u NDH, u Vojvodini i na Kosovu i Metohiji, što je odlučujuće uticalo - bar kada je reč o unutrašnjim faktorima - na pobedu narodnooslobodilačkog pokreta.

Stvaranju antisrpskog raspoloženja u Kraljevini Jugoslaviji objektivno su doprinosili neadekvatni metodi političke i ustavne borbe HRSS (HSS), posebno u pokušajima da iternacionalizuju hrvatsko pitanje, izazivanjem antisrpskih raspoloženja među nesrpskim stanovništvom Bosne i Hercegovine, Makedonije, Vojvodine, Kosova i Metohije, isticanjem megalomanskih teritorijalnih pretenzija u pregovorima i programskim dokumentima, s kartografskim projekcijama; tretiranjem Sporazuma iz 1939. kao privremenog i nepotpunog na području kompetencija, vojske i teritorijalnih rešenja. Vođe hrvatske opozicije negirale su i postojanje srpskog pitanja u Hrvatskoj, čemu je na ruku išla i politika Samostalne demokratske stranke S. Pribićevića od 1927. i stvaranja Seljačko-demokratske koalicije, čak do te tačke da se Srbi izoluju od matice i u suštini prepuste postupnoj asimilaciji.

Mačekova stranka, u stvari nacionalni pokret hrvatskog naroda, od 1938-39. sve više se otvarala frankovačko-ustaškim i klerikalnim snagama. Bez obzira na motive koji su rukovodili Mačeka da stupa, preko posrednika, u razgovore sa grofom Čanom, koji se u delu literature objašnjavaju i kao pritisak na Beograd 1939. da što više popusti u pregovorima, ostaju objektivno nelegitimne i nelegalne, inicijative koje su potkopavale postojeću državu, narušavale uzajamno poverenje i ugrožavale odbrambenu moć Jugoslavije. Svakojake kombinacije cirkulisale su uoči drugog svetskog rata. Pominjala se čak i ideja o povezivanju Hrvatske sa krunom Sv. Stefana, kojoj bi se priključile Poljska i Slovačka i time stvorio lanac katoličkih država od Baltika do Jadrana. Ispitivanje ovakve ili sličnih alternativa, pred početak svetske bure, moglo je proizvoditi samo defetizam i rađati još veće sumnje od postojećih.

Od konkordatske krize 1937. naročito su podjarivane verske suprotnosti, isključivosti i nepomirljivost prema pravoslavlju. Nadbiskup Stepinac je uoči aprilskog rata svu krivicu svaljivao na pravoslavlje,

na „bizantinizam“. Posle 27. marta nadbiskup je zabeležio da se radi o dva nepomirljiva „svijeta“. Klerikalna propaganda je sekundirala ustaškoj, gledajući na Jugoslaviju kao na „sektarsku državu“, kojoj je gospodarila Srbija, „šizmatična država“ koja mrzi Katoličku crkvu, papu i Hrvate zato što su katolici.

Romantičarsko-idealističko tumačenje hrvatske prošlosti postajalo je sve više vladajući oblik istorijske svesti. U ime superkompenzacije, zbog navodno inferiornog položaja u Kraljevini SHS, odnosno Jugoslaviji, razvijana je slika slavne prošlosti kao sastavnica nacionalističkog sindroma koji je zapljuskivao hrvatsku politiku, manje ili više građen na stereotipima, zabludama i falsifikatima, vodeći stvaranju emocionalne zaslepljenosti. Korišćeno je hrvatsko povjesno pravo, tisućugodišnja kulturna baština, mit o velikoj srednjevekovnoj pomorskoj sili, slavnoj ulozi koju su odigrali u odbrani Zapada i hrišćanske civilizacije pred turskom navalom. Samouverenost u svoje kulturne prednosti i istorijsku slavu nosila je u sebi potencijalne ili stvarne elemente rasizma i borbenog nacionalizma.

Kako je Hrvatima, navodno, bila poništena „povijest“, uskraćena prava, oni kao narod ugroženi, sve više je osvajalo nacionalno ludilo da je spas jedino u uništenju svog mučitelja i progonitelja. Epidemija nacionalizma osvajala je prostor, utiskujući se u svest ljudi, tako da nije bilo teško u trenutku raspleta iskoristiti nabujali nacionalizam za pogrome i fizičku likvidaciju srpskog naroda u NDH.

Objektivnu istorijsku osnovu nastajanja ove istorijske grandomanije kao odbrambenog sredstva i izravnjavanja osećanja nacionalne ugroženosti, činila su i dva promašena rešenja srpske i jugoslovenske politike: formula etničkog jedinstva sa mitologijom stvaranja integralnog jugoslovenstva ukaznim putem i silom diktature.

Nacionalistička svest se više nije zadržavala samo u uskim okvirima ilegalnih pokreta i stranaka - naročito za vreme šestojanuarske diktature - osvajajući i nekadašnje pobornike ujedinjenja. Ante Trumbić je 1932. proglašavao 1918. za „nesretan brak“, ispuštajući hrvatske koristi prelaženjem na stranu pobjednika. Potencirao je nesumnjive razlike u mentalitetima, istorijskim iskustvima, kulturnim obležjima. Za Trumbića je Srbija „živila pod uplivom Bizanta, a zatim pod dominacijom turskom, dočim mi ovamo živili smo pod uplivom Zapada...“ Optuživao je Beograd za ekonomsku pljačku, ali nije mogao da ne ostane protivurečan navođenjem Zagreba kao centra finansijske organizacije, sa Ljubljanom i Sarajevom. Napadao je Srbe zbog posrbljivanja Muslimana kao najčistijih i najstarijih Hrvata. Sva ova razdvajanja Trumbiću nisu bila dovoljna a da ne spomene opasnost od pravoslavlja. Beograd je, po nekadašnjem predsedniku Jugoslovenskog odbora, postao centar „općeg sveslovenskog pravoslavlja“.

Za političke snage Srbije u celom međuratnom razdoblju bila je karakteristična razdrobljenost koja nije prevaziđena ni u suočavanju sa državnim krizom i započetim svetskim ratom 1939. godine. Nasuprot

političkom jedinstvu Hrvata i manjina (folksdojčera, Albanaca i Mađara) srpska politika je nalikovala ratu svih sa svima. Struje srpske politike mogle su se svrstati na građanske antifašističke (ili prozapadne), na profašističke, na oficijelnu namesničku struju (jugoslovenske neutralnosti) i komuniste kao članove centralizovane jugoslovenske organizacije. Srpski političari iz bivše Udružene opozicije i Srpskog kulturnog kluba (SKK) ustajali su protiv Namesništva i onih koji su podržavali kneza u unutrašnjoj politici; sukobljavali su se pobornici srpske politike i jugoslovenski integralisti, opozicione i režimske stranke; u Vojvodini se osećao autonomistički duh samostalnih demokrata nasuprot radikalima i demokratima koji su istupali za nerazdeljivo jedinstvo Srbije i Vojvodine; Srpski kulturni klub (SKK) je odbacivao sporazum iz 1939. videći u njemu srpsku katastrofu. Udružena srpska opozicija nastupala je protiv Stojadinovićeve spoljne i unutrašnje politike gotovo od prvog dana njegove vladavine. Među liberalnom inteligencijom javljali su se zagovornici američkog federalizma, okupljeni oko grupe i lista „Napred“. Demokratska stranka Ljube Davidovića se od 1933. igašnjavala za program federalizacije Jugoslavije. Integralist Vlada Corović je uviđao da je za narodno jedinstvo još bilo prerano. Po Slobodanu Jovanoviću, jedinstvena jugoslovenska država nije bila smetnja za izražavanje ravnopravnosti naroda u njoj. U vojsci je raslo vrenje i nezadovoljstvo knezom „tuđincem“. Duhovni stub onovremenog srpskog društva - Srpska pravoslavna crkva - smatrala je da je Srpstvo u Kraljevini Jugoslaviji ugroženo. Komunisti su se osećali sve snažniji, hraneći se krizom jugoslovenskog društva. Njihova politička filozofija je osobena, samim tim što je u pitanju bila partija internacionalne ideologije i socijalne revolucije. Režim ih je u narodnofrontovskoj fazi i uoči rata precenjivao, a engleski diplomati u Beogradu potcenjivali. Snaga im je bila u krizi starog društva, jakoj organizaciji, međunarodnom uporištu u Kominterni, a preko ove u SSSR-u. Manjine su sve otvorenije izražavale svoje antisrpsko i antijugoslovensko opredeljenje sa rastućom agresijom fašističkih sila. Pronemačka struja srpske politike imala je svog glavnog predstavnika u Dimitriju Ljotiću i „ZBOR“-u, čiji je ideološki i politički program bio određen uverenjem u pobedu Nemačke, povezivanjem nacional-socijalističkih ideja sa pravoslavnom mistikom, slovenstvom i tradicionalnim idejama srpskih staleža. Profašističke snage Srbije su 1941. bile malobrojne, neuticajne, bez ugleda u narodu, kao i svi vazalni režimi. Te snage nisu bile ni jedinstvene među sobom, sem u svom antikomunizmu. Predstavnici tih snaga su od ranije poklonici Trećeg rajha i nacionalsocijalističkog sistema. Aćimović se zauzimao, kao nekadašnji čovek Milana Stojadinovića, da se ovaj oslobodi sa Mauricijusa i postavi za nemačkog guvernera Srbije, kao najposposobniji i najautoritativniji jugoslovenski političar.

General Milan Nedić je osobeniji slučaj. Zahvaćen je defetizmom od proleća 1940. i pada Francuske, u kojoj su srpski oficiri gledali nepobedivu silu. General je rezonovao da je sila koja je pobedila

Francusku siguran pobednik u tekućem ratu. Nedić je nastojao da izgradi Srbiju u okviru poretka „nove Evrope“, ispustajući iz vida nespornu činjenicu da za Srbiju nije bilo mesta u novom ustrojstvu Evrope i sveta. Stoga su i planovi Aćimovića i Nedića o srpskoj etničkoj integraciji uz pomoć Nemačke bili lišeni stvarnosti. Vlada je zavisila od Nemaca, iz čijih je ruku, preko generala Dankelmana, general Nedić primio investituru avgusta 1941. godine. Nediću nisu oprostili ni njegov kralj, ni vlada Simovića niti Mihailović. Četnička štampa govori o Nediću kao „beogradskom veziru“. Rano je degradiran („raščinjen“), a za vlade zapadnih saveznika bio je i ostao običan kvisling. Komunisti su u njemu videli nacionalnog izdajnika.

Nemci su se odlučili za Nedića, kao najautoritativniju ličnost u srpskom društvu pod okupacijom. Predratni građanski političari - Dragiša Cvetković, Aleksandar Cincar Marković, Košta Kumanudi, Lazar Marković i drugi - nisu bili aktivni pod okupacijom, iako neki od njih nisu nepoznati kao tzv. sive eminencije, konsultanti nemačkih funkcionera Feliksa Bendera, Ribentropovog opunomoćenika u Beogradu, Harolda Turnera, načelnika Upravnog štaba Vojnog zapovednika, Franca Nojhauzena i drugih. Iza scene se naročito isticao Cvetkovićev ministar inostranih poslova, Aleksandar Cincar Marković. U vladi generala Nedića postojale su tri struje: Nedićeva, oslonjena na generale u vladi, Ljotićeva i Aćimovićeva.

Struja pronemačke orijentacije gradila je svoju poziciju na saradnji s Trećim rajhom. Želela je uveriti srpski narod da su mu Nemci prijatelji. Bila je izrazito antijugoslovenska. Za predstavnike ove struje Jugoslavija je „pokojnik“, „grobar“, država koju su izmislili „majstori s mora“. U njoj se Srbija rastvorila 1918; izgubila je u njoj svoju dušu. Podlegla je engleskoj politici, koja je skrenula njen prirodni razvoj umesto prema jugu ka severozapadu, gde se istrošila u jalovim borbama za hrvatsku i slovenačku autonomiju. U Jugoslaviji Srbija je tek bila „postament“, a njeni akteri lišeni vlastitosti.

Podela političkih snaga uoči rata na srpskoj društvenoj sceni zadržala se i produbila i posle aprila 1941. godine. Samim tim, navodno svemoćni, determinirajući egzistencijalni faktor sa stanovišta postojećeg političkog nasleđa ne može se apsolutizirati. Nijedna od predratnih političkih snaga nije napustila svoja načela i izmenila ideološko-političko ponašanje u postaprilskoj situaciji.

Srpske građanske snage prozapadnog usmerenja i posle aprilskog rata ostale su antinemačke, ali na pozicijama atantizma u zemlji i emigraciji. Vlada Dušana Simovića, tj. srpsko krilo ove vlade, bilo je opredeljeno za atantizam iz više razloga: ono je već imalo kapital 27. marta; vlada nije želela da nagli sa otporom, namerna da sačuva biološku supstanciju srpskog naroda; želela je da predupredi socijalne nemire u okviru rata koji bi mogli uticati na ugrožavanje osnova monarhističko-građanskog poretka. Postoji i četvrti racionalno-analički motiv za politiku atantizma, koji je vezan za osećanje superiornije

srpske pozicije 1941. u odnosu na glavnu unutrašnju suparnicu Srbije - Hrvatsku, čije su najekstremnije snage (klerofašističke) bile na strani Osovine. U zamišljenoj viziji kraja rata Srbija je - ako sačuva svoju vojnu silu i stvorene prednosti Saveznika - opet mogla ponoviti 1918. godinu.

Osobenu antifašističku građansku struju u Srbiji pod okupacijom činili su profesori Beogradskog univerziteta, koji su se na sednici Senata, avgusta 1941, suprotstavili reformi Univerziteta. Profesori su odbacivali plan reformi Velibora Jonića, smatrajući da okupacija, kao privremena situacija, ne dozvoljava izmenu zakonodavstva. Reforma je bila neprihvatljiva i zbog stanja u kome se nalazio srpski narod, čiji su oficiri i vojnici čamili u zarobljeništvu, a narod u NDH izložen neviđenom stradanju.

Srpska većina u kraljevskoj vladi u izbeglištvu bila je politički nehomogena i atantistički raspoložena. Politički raskorak je postojao između srpskih nacionalista i jugoslovenskih integralaca. Emigranti su se stranački svrstavali kao radikali, demokrati, zemljoradnici itd. Srpska pozicija bila je oslabljena nedostatkom vojne sile u inostranstvu, jer je, za razliku od prvog svetskog rata, iz Jugoslavije 1941. odstupio značajni vojni kontingent. Kralj je bio mlad, bez iskustva, izložen pritisku dvorske klike i Britanaca. Kralj i vlada su, u suštini, bili i ostali britanski zatvorenici. Britanci su držali pod kontrolom sve sisteme veza vlade sa zemljom. Još od 27. marta 1941. građanske snage prozapadnog smera nisu bile samostalne, budući u rukama Velike Britanije koja je sve do Staljingrada držala mandat nad Balkanom i Jugoslavijom. Nezavisno od Vlade, stav atantizma zauzeo je i pukovnik Mihailović maja 1941. godine. Mihailović je ovu stratešku zamisao zadržao sve vreme rata, iako se situacija u Srbiji, Jugoslaviji, i u svetu menjala, čineći njegovu strategiju sve više neprimerenom. Strategija atantizma 1941. nije bila bez objektivne osnove. Katastrofalni vojni poraz zarezao se više nego bolno u svest, a nemačka vojna sila impresionirala; izgubljena je država, dok se Engleska nalazila daleko i nemoćna da pomogne. Od juna 1941. teklo je i neočekivano povlačenje Crvene armije u dubinu ruskog prostora. Građanstvo se najvećim delom izmaklo iz politike i uvuklo u sebe ili je nastavilo da posluje u uslovima okupacije. Srbija je bila teritorijalno osakaćena, stegnuta u predkumovske granice, sa ogromnim brojem oficira i vojnika u nemačkim logorima ratnih zarobljenika. Strah su izazivali i neprijatelji Srbije na svim granicama. Ustaše su se nalazile na Drini, a od oktobra 1941. i u Zemunu; NDH je radila na stvaranju novog slovenskog saveza sa Bugarskom, obostrano uperenog protiv Srbije; Mađari su okupirali Bačku i Baranju, proterujući koloniste i denacionalizirajući srpsko stanovništvo. Bugari su poseli dva okruga - vranjski i pirotski - koja su uskoro i anektirali, s tendencijom da se okupacioni prostor proširi prema Moravi kao „blgarskoj” reci. Decembra 1941 - januara 1942.

u Srbiji se našao Prvi okupacioni korpus, pod komandom generala Asena Nikolova. Beograd je aprila 1941. doživeo osvetničko bombardovanje. Muslimanski prvaci iz Sandžaka tražili su od Pavelića posle aprilskog rata da posedne Sandžak, kao sastavni deo Bosne, pa samim tim i NDH. Italijani su u Dalmaciji i NDH vodili politiku koja se označavala kao „srbofilska“, što im nije smetalo da na drugoj strani stvaraju tzv. Veliku Albaniju na račun Srbije i srpskog naroda. Nemci su u Banatu - formalno dunavskoj banovini, sa sedištem u Smederevu - uspostavili „državu u državi“, kao što je i kosovsko-mitrovački okrug praktično bio pod nemačkom kontrolom, iako u sastavu drinske banovine. Srpska pravoslavna crkva bila je obezglavljena.

Na strategiju atantizma moglo je uticati i iskustvo iz prvog svetskog rata, kada je Srpska Vrhovna komanda 1916. godine u zemlju uputila poručnika Kostu Milovanovića Pećanca, sa zadatkom da pripremi ustanak u dolini Morave, ali tek kada sa Soluna započne odlučna saveznička ofanziva.

U svetlosti racionalne analize, situacija u Srbiji zaista nije bila povoljna za novo izazivanje protivnika, pogotovu tako surovog kakav je bio nemački, koji je sa prvim danima okupacije najavio naoštrije mere.

Na istorijskoj pozornici nalazio se i drugi subjekt, KPJ, koji se u 27-martovskim događajima, po prvi put od 1921, polulegalizovao. Komunističe snage su bile ofanzivne, čekale su svoj trenutak, pre svega ulazak SSSR-a u rat. Za razliku od ostalih društvenih snaga koje su bile upletene u prevrat 27. marta 1941, komunisti su bili u povoljnijoj situaciji jer ih Nemci nisu gonili do 22. juna 1941, u stvari do znaka iz Berlina pod šifrom „Internacionala“. Daleko je važnije da su imali iskustvo iz ilegalne faze borbe (ne i ratno, pa ni vojno-profesionalno znanje); svikli su na podzemni, konspirativni stil rada; neki od njih su učestvovali u španskom građanskom ratu 1936-1939. godine; bili su članovi snažne organizacije, s gvozdenom disciplinom, organizacijom militantnom i neverovatno probojnom. Dok je Mihailović izgrađivao svoju organizaciju, KPJ je mogla računati na već postojeću organizaciju Partije i SKOJ-a, svoju partijsku tehniku izgrađenu uoči rata. KPJ je bila organizacija mladih ljudi. Komunisti su imali i drugu veliku prednost, koja se ogledala u tome što je njihov vođa, Josip Broz, imao uporište u Kominterni, vezu sa internacionalnom organizacijom, kao delom Staljinovog instrumentarija za uticaj na međunarodni radnički i komunistički pokret. Mihailović će tek kasnije biti prihvaćen od Vlade i Britanaca, za razliku od Tita koji je osigurao svoju političku promociju u Kominterni uoči rata. Te veze Tita sa Georgi Dimitrovom, tj. sa Moskvom, u toku rata bile su vanredno značajan otvor KPJ u svet.

Vođe suparničkih pokreta našli su se u Srbiji 1941. godine, gledajući u njoj ključnu zemlju Jugoslavije sa stanovišta zbivanja u toku i konačnog raspleta.

Borbe u Srbiji nisu mogle početi ako za njih nisu postojale određene objektivne i subjektivne pretpostavke i na komunističkoj i na građanskoj strani. Pored svih kritičkih refleksija na račun Kraljevine Jugoslavije, srpski narod je vojni slom Jugoslavije osećao kao gubitak svoje države. Bila je to država srpskog naroda, država u koju je uložio svoju državu 1918. godine. Aprilski rat je za srpski narod ostao neka vrsta „nedovršenog rata“. Oficiri, naročito mlađi, očekivali su svoju rehabilitaciju. Slobodarsko i antigermansko raspoloženje moglo se ponovo razbuktati. U narodu je krajem leta i početkom jeseni 1941. postojala želja za otporom okupatoru.

Nasuprot četnicima - atantistima, komunisti su bili za ofanzivnu antiokupatorsku borbu kao okvir i put osvajanja vlasti u drugom svetskom ratu. Borbom su ispunjavali internacionalistički dug prema SSSR-u, a na drugoj strani ostvarivali svoj revolucionarni program o uspostavljanju sovjetske republike, zapisan još u Vukovarskom programu KPJ. Nije postajalo ništa čega su se bili spremni odreći u ime ostvarenja svog krajnjeg cilja - osvajanja vlasti. Ideološko-politička i klasna isključivost komunista i četnika sprečavala je od početka uspostavljanje zajedničkog jezika za duže vreme, pa samim tim i paralelizam pokreta otpora, poznat u okupiranim zemljama zapadne Evrope. Privremeno sadejstvo partizanskih i četničkih snaga u Srbiji 1941. bilo je kratkog veka, nabijeno obostranim nepoverenjem, poznato po mnogim incidentima i potmulim obračunima, iščekivanjem konačnog razlaza. Završilo se građanskim ratom na tlu zapadne Srbije u jesen 1941, koji će zahvatiti ceo prostor Jugoslavije, čineći* sa genocidom ustaša u NDH, jednu od najkarakterističnijih dimenzija istorije srpskog i ostalih jugoslovenskih naroda u prošlom ratu. U Srbiji je partizansko-četnički sukob bio osnovni oblik građanskog rata, ali su uz trajne sukobe partizana i četničkih te kvislinških snaga tekli i obračuni četnika sa ljotićevcima i četnicima Pećanca.

Na tlu Srbije prisutna su dva pokreta: jedan, koji želi održanje status quo, primenjuje defanzivnu strategiju, želi kolektivnu odmazdu nad nosiocima genocida nad srpskim življem, kažnjavanje vinovnika aprilske izdaje, i drugi, koji nalazi daje sazrela revolucionarna situacija, nosi izrazito jugoslovenski karakter (kao prostor za ostvarenje revolucionarnih ciljeva), izražava ofanzivnu strategiju.

U historiografiji je godinama isticano da je KPJ suspendovala direktivu Kominterne da nema prelaska na drugu etapu, tj. na socijalnu revoluciju. Uočavan je, uglavnom, aspekt samosvesti revolucionarnog subjekta u odnosu na Kominternu, što je nesumnjivo više nego značajno, ali je ispuštana druga strana ovog pitanja. Ignorišući moskovsku poruku, KPJ više nije mogla iskreno da traži modus vivendi sa drugom antiokupatorskom snagom u Srbiji - četnicima Mihailovića, koja bi mogla ugroziti ili dovesti u pitanje revolucionarnu perspektivu. Na drugoj strani, Mihailovićev pokret - nastupajući s pozicija legitimističke snage - ne dozvoljava revolucionarnim snagama narušavanje

status quo. Samim tim, sukob je bio neizbežan u onoj meri u kojoj su oba pokreta i njihove vođe bili nosioci isključivih i nepomirljivih koncepcija. Sukob je izbio pre kolaboracije najvećeg dela četničkih odreda. Na osnovi ovih isključivosti, građanski rat na tlu tzv. Užičke republike preneo se i na ostale srpske zemlje. Komunisti su odgovorili preventivnim terorom decembra 1941 - aprila 1942, koji je imao katastrofalne vojne, političke i moralne posledice po narodnooslobodilački pokret u Crnoj Gori, Hercegovini, istočnoj Bosni. Očekivala se svetska revolucija, tekle su pripreme za preuzimanje vlasti, likvidirali se anglofili bez sudova, na osnovu sumnji, uklanjali potencijalni protivnici. U Vojvodini je Pokrajinski komitet sve do savetovanja u Turiji, maja 1942. slao poruke komitetima i članstvu o pripremama za preuzimanje vlasti.

Komunisti su, uz pomoć Moskve, uspeali daleko bolje od četnika da shvate da je rat u toku antifašistički. Zaparavo, da se radi o novoj istorijskoj situaciji, različitoj od one iz prvog svetskog rata, za koju je bio karakterističan sukob između fašizma i antifašizma. Narodnooslobodilačka retorika komunista prikrivala je socijalnu revoluciju u toku. Komunisti su našli snage da vode rat na dva fronta: protiv okupatora i protiv četnika, od jeseni 1941, kao njegovih saradnika. Poznata je četnička antikomunistička zaslepljenost, jednako kao i komunističke ocene o četnicima kao snagama starog društva i najopasnijim sutrašnjim protivnicima. Nemci su istovremeno Mihailovićeve četnike tretirali kao srpski i probritanski pokret, zadržavajući prema njima rezerve, čak i u legalizovanim formacijama Srpske državne straže. Za razliku od komunista, četnici nisu bili spremni za aktivnu borbu protiv okupatora pre savezničke invazije, opsednuti sprečavanjem komunističke uzurpacije u njihovom viđenju.

Dosadašnje analize upućuju na to da KPJ nije imala uporište na srpskom selu. Pogotovu ako se selo Srbije upoređuje sa selom Crne Gore, Vojvodine, Dalmacije. Oslonjeni na tradiciju četništva u prošlosti, četnici Mihailovića su - ako se izuzme period naglog porasta partizanske ustaničke aktivnosti od septembra 1941. do početka građanskog rata, početkom novembra 1941 - imali u Srbiji brojno gledano daleko veći uticaj od partizana, čije se rukovodstvo, usled okupatorsko-kvislinškog terora, nalazilo zakonspirisano u Beogradu, centralno-jugoslovensko daleko od Srbije, a provereni komunistički kadrovi su odstupili preko Uvea i našli se u sastavu 1. i 2. proleterske brigade. Izuzetak je činio jug Srbije. Srbija je posle sloma tzv. Užičke republike bila izložena strahovitom progonu i represiji komunista i njihovih pristalica. Odnos snaga u Srbiji počeo se menjati tek od jeseni 1943. i u toku prve polovine 1944, da bi se radikalni preokret odigrao u leto i ranu jesen 1944. godine.

Vođeće snage srpskog društva u drugom svetskom ratu - narodnooslobodilački pokret, čije je jezgro komunističko, te građanske antiokupatorske snage oličene u četničkom pokretu Draže Mihailovića

i srpskoj emigraciji sa kraljem - nosioci su kontinuiteta Jugoslavije kao države i njenog subjektiviteta u međunarodnim odnosima. Razlike se ogledaju u tome što je komunistička politika bila konzekventno jugoslovenska, težeći obnovi Jugoslavije, za razliku od četničke. Na tom pitanju nije bilo kolebanja od prvog dana, čak i onda kada je Sovjetski Savez, maja 1941, prekinuo diplomatske odnose sa Kraljevinom Jugoslavijom, pod pritiskom Nemačke sa kojom se Sovjetski Savez od avgusta 1939. nalazio u ugovornom odnosu. O tome govore sledeće činjenice: jugoslovenska organizacija KPJ; odbacivanje okupatorske podele Jugoslavije; odbrana integriteta KPJ u pokušaju Metodija Satorova da pripoji organizaciju u Makedoniji BRP; strategija narodnooslobodilačke borbe kao jugoslovenske; nazivi organa i organizacija narodnooslobodilačkog pokreta, Titova inicijativa avgusta 1941. da se stvori neka vrsta jugoslovenske vlade ili komiteta. Komunisti su na toj jugoslovenskoj odredbi svoje organizacije i borbe u toku istrajavali čak i onda kada je to bilo kontraproduktivno, 1941. godine, s obzirom na stav manjinskog stanovništva koje se opredelilo za svoje matice, Hrvati prihvatili jednonacionalnu državu u vidu NDH, Makedonci živeli u uverenju da sa bugarskom okupacijom dolazi nacionalno oslobođenje od „srpskog jarma“.

Druga antiokupatorska struja, Mihailovićeva, takođe se izjašnjavala kao jugoslovenska i nosilac kontinuiteta otpora Jugoslovenske vojske. Bila je predstavnik obnove monarhističke Jugoslavije i prihvatanja Jugoslovenske vlade u izbeglištvu, u kojoj je Mihailović bio i ministar vojni januara 1942 - juna 1944. godine, a od juna 1942. načelnik štaba Vrhovne komande u Otadžbini. I Mihailovićeve organizacije, vojne i političke, imale su jugoslovensku oznaku („Jugoslovenska vojska u otadžbini“, „Jugoslavenska ravnogorska omladina“ itd.). Razlika između jugoslovenstva komunista i četnika ipak je u dijametralno različitim nacionalnim politikama. Komunisti su želeli obnovu Jugoslavije, kao federativne zajednice, zasnivajući svoju nacionalnu politiku na jugoslovenstvu kao vidu internacionalizma u jugoslovenskim uslovima. Vojna i politička integracija komunista zasnivala se na sintezi socijalne i nacionalne emancipacije. Četnička nacionalna politika polazila je pak od Jugoslavije, ali u kojoj se mora prethodno omeđiti Srbija, nadoknaditi u drugom svetskom ratu ono što nije urađeno 1918. godine, pobijanjem kočica oko srpskih zemalja, sa prethodnim kažnjavanjem vinovnika izdaje aprila 1941. i genocida nad srpskim narodom u NDH. Obnovi Jugoslavije na osnovama trijalističke monarhističke federacije težila je i jugoslovenska vlada u izbeglištvu, koja je 1943, pod pritiskom Britanaca, iznela svoj projekat - u okviru definisanja ratnih ciljeva - obnove Jugoslavije kao federativne države. Slobodan Jovanović je zastupao ideju vaspostavljanja Jugoslavije, s temeljnom revizijom njenih ustanova u duhu jedne podmlađene demokratije. Jovanović je dosledno, kao i ranije, smatrao da se služenjem jugoslovenskoj ideji najbolje služi dobro shvaćenim interesima Srba, Hrvata i Slovenaca. „Jake Jugoslavi-

je" nije moglo biti bez „jakog srpstva", isto kao što se „jako srpstvo" ne može ostvariti bez „jake Jugoslavije". Jovanović je, isto tako, smatrao da Hrvati to mogu reći za „Hrvatstvo" i Slovenci za „Slovenstvo". Narodi koji čine Jugoslaviju našli bi van nje manje mogućnosti za razvitak nego u Jugoslaviji. Doba unitarizma smatrao je prošlošću. Ovakvim stavovima Jovanović se razilazio sa najekstremnijim četničkim krugovima, dok je njegova koncepcija bila u neskladu sa onom narodnooslobodilačkog pokreta, koja je predviđala pet jedinica (od AVNOJ-a šest), jer je u Srbiji video najveću i najjaču jedinicu koja bi u svom sastavu, pored Srbije, obuhvatala Makedoniju, Crnu Goru, Vojvodinu, Bosnu i Hercegovinu, Kosovo i Metohiju. Projekat Jovanovića nije prošao polovinom 1943. usled razilaženja srpske i hrvatske struje u emigraciji, ali će biti usvojen kao ublažena četnička koncepcija na Svetosavskom kongresu u selu Ba, januara 1944. godine. Koncepcija Jovanovića nema u vidu zapadno srpstvo, za razliku od nekih četničkih projekata čije omeđavanje srpske zemlje seže daleko na zapad, do najzapadnijih srpskih brda - Šamarice, Kozare, Grmeča i Petrove gore.

Obnovi Jugoslavije bile su u drugom svetskom ratu naklonjene sve velike sile antifašističke koalicije. Britanci su nastavljali svoju predratnu politiku federalizacije. Mnogi izvori nas upozoravaju da su Britanci na srpskoj strani izazivali nezadovoljstvo zbog favorizovanja Hrvata prilikom izrada projekata o unutrašnjem uređenju. Odbacivanje Mihailovića 1943-1944. bilo je uveliko određeno britanskim shvatanjem da je on „Velikosrbin" i da nije više kohezivni činilac Jugoslavije.

Sovjetski Savez podržavao je obnovu Jugoslavije, tajno pomažući svog eksponenta, KPJ, jer se preko obnovljene Jugoslavije i pokreta kojega je stopostotno smatrao svojim širila zona Staljinove ekspanzije. SAD su, isto tako, bile pobornik obnove Jugoslavije, sem u slučaju dve-tri Ruzveltove reakcije koje su dovodile u pitanje zajednički život Srba i Hrvata.

Partizanska federacija je stvorena kao centralizovana, na partijskoj svemoći zasnovana, personifikovana u Titu, izgrađena na ideološkoj osnovi jugoslovenstva koje za svoju akcionu formulu ima „bratstvo-jedinstvo". Proglašena na Drugom zasedanju AVNOJ-a, bila je odluka definitivnog karaktera, za razliku od drugih privremenih rešenja. U pitanju je tipična kompromisna tvorevina, građena na ravnoteži, omeđivanjem nekih jedinica kao nesrpskih, suprotno tradicionalnom srpstvu građanskom stavu i politici, sa novim nacionalnim entitetima u liku Crnogoraca i Makedonaca, skladno partijskom shvatanju i pre rata. Teritorijalna izmešanost Srba rešena je na taj način što su oni zadržani u tri federalne jedinice: matičnoj, te u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, ali sa statusom naroda, kao konstitutivni činilac, što pokazuju odluke ZAVNOH-a i ZAVNOBiH-a. Za komuniste je ovakav način unutrašnjeg ustrojstva bio jedino moguć oblik ponovnog vaspostavljanja Jugoslavije, a za srpske građanske snage dokaz o cepanju srpstva, komunističkoj negaciji njegove celine, vid opkoljavanja Srbije tzv. na-

cionalnom periferijom veštačkih ili nesazrelih nacija. Savremena kritika odluke AVNOJ-a o federativnom uređenju Jugoslavije polazila je od nejednakih etničkih i istorijskih kriterijuma prilikom konstituisanja federalnih jedinica. Buduća federalna Srbija nije na drugom zasjedanju AVNOJ-a teritorijalno uobličena. Najverovatnije iz razloga političkog oportunizma rukovodstva, jer su se još vodile borbe za narodnooslobodilački pokret i protiv njega u Srbiji (četništvo nije bilo poraženo) i u Hrvatskoj (Hrvatska je januara 1945. u vojnom sastavu imala 170.000 ljudi). Krajem 1943. nije došlo ni do paritetnog uspostavljanja autonomija u okviru federalnih jedinica, iako je za to bilo uslova i u Hrvatskoj, čak i pokušaja pre rata i u ratu, pa i posle završetka rata, pre donošenja Ustava FNRJ. Pri tom mislimo na srpsku autonomiju u Hrvatskoj, na Dalmaciju, Istru posle mirovnog ugovora sa Italijom.

Na drugom zasjedanju AVNOJ-a gradilo se unutrašnje ustrojstvo druge Jugoslavije, što je nesumnjivo krupan istorijski čin. Međutim, revolucionarnoj skupštini nisu prisustvovali delegati iz Srbije, koja je predstavljena borcima iz srpskih jedinica u Bosni, niti je u Srbiji bilo obrazovano zemaljsko antifašističko veće Srbije kao u drugim jugoslovenskim zemljama, sem u Makedoniji, gde je postojao samo Akcioni odbor za sazivanje ASNOM-a. Mada je iz istorije poznato da u mnogim ključnim trenucima nema formalne perfektnosti prilikom donošenja političkih odluka, ova manjkavost ipak nije zanemarljiva. Tim pre, što je Ustavotvorna skupština, proizišla iz izbora 11. novembra 1945, u suštini bila telo koje je označavalo samo formalnu potvrdu tekovina narodnooslobodilačkog rata.

Iz razloga političkog oportunizma u završnoj fazi rata, kao i posle njegovog završetka, Jugoslavija nije pokretala pitanje srpskih nacionalnih manjina u susednim zemljama. Za Slovence narodnooslobodilačka borba je označila, po prvi put posle Karantanije, stvaranje slovenačke nacionalne države i postizanje maksimalne - za one uslove - nacionalne integracije Slovenaca, pa i Hrvata priključenjem Istre, Zadra i ostrva 1943-1947. godine.

Odluku o federativnom uređenju nije napala ni jedna od velikih savezničkih sila 1943-1945. Šta više, u izveštajima britanskih oficira i posmatrača govorilo se o velikom uspehu narodnooslobodilačkog pokreta da stvori harmoničnu federaciju, dok se još osećao dah građanskog i bratoubilačkog rata. Odluka o unutrašnjem ustroju Jugoslavije označavala je pobedu narodnooslobodilačkog pokreta nad svim ostalim nacionalističkim pokretima, koju je deo Hrvata doživljavao kao srpsku tvorevinu a četničke snage kao katastrofu srpskog naroda, najveći poraz u istoriji srpskog naroda, smanjivanje Srbije na račun drugih naroda u ime stvaranja hrvatske prevlasti. Vlast se, po ovim drugima, našla u rukama tri Hrvata: Tita, Ribara i Šubašića.

Politika KPJ od 1935 - 1936. godine, izražavana u partijskoj publicistici i teorijskim radovima o nacionalnom pitanju, imala je za

polaznu poziciju rušenja tzv. srpskog hegemonizma u Jugoslaviji. Na tome je počivala i politika narodnooslobodilačkog pokreta. Sama Odluka AVNOJ-a polazila je od toga da Jugoslavija ne sme više postati „dornen bilo koje hegemonističke klike“, pri čemu se više nego jasno aludiralo na politiku srpskog građanstva između dva rata. Odluke AVNOJ-a zaista su donete u vremenu u kome je narodnooslobodilački pokret pokazivao vojnu, političku i međunarodnu nadmoć u odnosu na četnike i političku emigraciju u Velikoj Britaniji, odnosno na Bliskom istoku. Mihailovićeve preimućstva iz 1941. godine nisu bila iskorišćena u antifašističkom ratu. Tzv. srpske zemlje bile su tokom rata vojno i politički institucionalizovane kao samostalne federalne jedinice: Crna Gora, Bosna i Hercegovina i Makedonija. Nacionalna politika KPJ išla je, u osnovi, protiv bilo kojeg oblika nacionalne integracije srpskog naroda, jer se to kosilo sa njenom politikom i praksom celovitog razrešavanja nacionalnog kompleksa u Jugoslaviji. Srpski komunisti u centralističkoj Partiji kakva je bila KPJ nisu imali uticaja da postave srpsko pitanje, čak i da su bili svesni njegovog značaja. Za njih je, kao internacionaliste, nacionalno pitanje imalo tek značaj za pobedu revolucije, to jest osvajanje vlasti. U komunističkoj Jugoslaviji smatrali su da je to pitanje - kao pitanje granica, nacionalne homogenizacije, sabiranja svih Srba - sekundarno, jer su u pitanju administrativne granice. Oni su bili opterećeni i hipotekom srpskog hegemonizma kao politike i ideologije glavnog suparničkog pokreta - četničkog, zbog čega nije bilo poželjno ni razmišljati u tim kategorijama. Srpski komunisti su previđali trajnost ovog pitanja i njegov značaj, sasvim suprotno slovenačkim i delu hrvatskih komunista, kao i komunistima susednih zemalja (bugarskim, grčkim, albanskim, italijanskim, mađarskim i drugim).

Nacionalna politika narodnooslobodilačkog pokreta u toku rata je neutralisala okupatorsko-kvislinšku politiku da se u Jugoslaviji do kraja ostvari „rat sviju protiv svih“. Ali, formula AVNOJ-evske federacije ima i svoje krupne slabosti čije posledice žanju savremene generacije. U ime sklada te formule plaćena je cena ćutanjem o genocidu nad srpskim narodom. Srpski narod, koji je 1941. predstavljao najmasovniju i udarnu snagu narodnooslobodilačkog pokreta, izgubio je stečenu političko-moralnu prevagu raznim proporcijama, merilima izjednačavanja u Partiji, organima vlasti, organizacijama antifašističkog karaktera. Federacija, na principu ravnoteže, uspostavljene mimo demokratske procedure, omogućavala je u uslovima jednopartijskog monopola tajne, prećutne, faktualne saveze protiv eventualnih sprskih pokušaja i namera. Bez srpske konsultacije radilo se na raznim policentrističkim koncepcijama (Balkanske federacije, ujedinjenja Kosmeta i Albanije), koje su potkopavale ideju Jugoslavije, ostajući istovremeno kao svedočanstvo minornog srpskog političkog uticaja u hijerarhiji vlasti i Partije. Slovenačka nacionalna integracija ostvarena je zahvaljujući, između ostalog, i podršci srpskog naroda, koji je

1944-1945. mobilisao oko 400.000 novih boraca, stvorio trajno ekonomsko uporište za oslobođenje cele Jugoslavije i po drugi put u ovom veku dosegao Karavanke i Soču. Narodnooslobodilačkom pokretu je pošlo za rukom da još u jeku rata dobije bitku sa četnicima za tzv. zapadno srpstvo, za srpski narod u Sremu, za stanovništvo srpskog i crnogorskog porekla na Kosmetu i Metohiji. Otuda i prividan paradoks: da srpske partizanske snage iz tih krajeva sa snagama Crvene armije i korpusima NOV Srbije, učestvuju u oslobođenju Srbije 1944. godine i uništenju druge suparničke snage srpske orijentacije - četnika Mihailovića.

Jugoslovensko pitanje bilo je internacionalizovano u jesen 1941. godine, intervencijom Velike Britanije i SSSR-a povodom građanskog rata u Srbiji. Sa svom važnošću unutrašnjih činilaca vojno-političke pozornice i primenjivanih strategija sukobljenih pokreta - narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Mihailovića koji su gledali jedan u drugom glavne sutrašnje protivnike - sudbina Jugoslavije prelamala se ipak kroz bilateralne odnose dveju velikih sila antifašističke koalicije: Velike Britanije i Sovjetskog Saveza. Vlada i kralj nalazili su se u punoj zavisnosti od Britanaca od 27. marta 1941. godine, s tim što se taj odnos zavisnosti posle bekstva iz Jugoslavije i dobijanja utočišta u Velikoj Britaniji sve više pojačavao. Sovjetski Savez se prikrio načelom da ne želi mešanje u unutrašnje odnose drugih država, izjašnjavao za vaspostavljanje nezavisne Jugoslavije i aktivno sarađivao, uprkos proklamovanim načelima, sa rukovodstvom KPJ preko Kominterne. Stoga se i događaji u Jugoslaviji i Srbiji ne mogu razumeti van okvira odnosa ove dve velike sile, koliko god Tito napuštanjem revolucionarnog radikalizma i usvajanjem real-politike pod britansko-sovjetskim uticajem, nastojao da modifikuje strane poruke u ime što većeg manevarskog polja u opštem kontekstu odnosa snaga. Preimućstvo Velike Britanije u Jugoslaviji, u odnosu na SSSR, bilo je više nego upadljivo do staljingradskog poraza Vermahta i sticanja strategijske inicijative Crvene armije 1943. godine. Čak se može govoriti o prećutnom mandatu Velike Britanije na Jugoslaviju do proleća 1943. godine. Od tada je Velika Britanija morala da se suočava sa sve većim sovjetskim samopouzdanjem, izraženijim angažovanjem Sovjeta u jugoslovenskim i balkanskim zapletima, sa puno predostrožnosti, tajnom komunikacijom, ali istrajnim zauzimanjem za narodnooslobodilački pokret. Čim je došlo do priznanja NOVJ, posle Teherana, Sovjetski Savez je formalno prišao britanskoj politici kompromisa koju je formulisao britanski premijer, razume se sa stanovišta uspešnije realizacije i zaštite interesa svog štićenika, sa kojim je sinhronizovao najveći deo svojih političko-diplomatskih poteza. Za B. Purića bilo je to svedočanstvo da Velika Britanija nema svoje politike u Jugoslaviji i da praktično radi za „Ruse“. Iza sve veće britanske inferiornosti stajali su objektivni razlozi, koji su se ogledali u porazu strategije Mihailovića 1943. i 1944. godine, uslovljavajući njegovo napuštanje, nespremnosti SAD - uz protivljenje i „Rusa“ da se otvori drugi front na Balkanu, nedostatka većih vojnih snaga

na jugu Evrope. Čerčil se otuda morao opredeliti za drugi način odbrane britanskih interesa, koristeći u svojim političkim kombinacijama potencijalno antibritanski narodnooslobodilački pokret protiv četničkog, čiji je vođa do poslednjeg dana živio u uverenju da Velika Britanija iz svojih ideoloških, vojnih i političkih interesa neće i ne može napustiti Jugoslaviju i Srbiju predajući ih na milost i nemilost komunistima. Politika kompromisa polazila je od jednakog britanskog i sovjetskog uticaja u Jugoslaviji, pri čemu je narodnooslobodilački pokret imao jače uporište u zapadnim delovima Jugoslavije, a četnički u Srbiji. Čerčilova propaganda prenaplašavala je da je Srbija antipartizanska i monarhistička, te da neće prihvatiti Josipa Broza Tita. Četnici su zaista i bili nadmoćniji u Srbiji od narodnooslobodilačkog pokreta, gledano bar po broju obveznika Mihailovićeve teritorijalne strukture. Međutim, olako se zaboravljalo da je pitanje Jugoslavije, pa i Srbije, već prethodne godine prešlo u ruke velikih sila, koje su davale prednost narodnooslobodilačkom pokretu kao nadmoćnijem činiocu u jugoslovenskim odmeravanjima, posmatrano u celini, čija je ofanzivna strategija od prvog dana davala dividende korišćene u političke i propagandne svrhe, a na drugoj strani da je narodnooslobodilački pokret tretiran kao snažniji kohezivni činilac buduće obnovljene Jugoslavije. Strategiju atantizma Mihailovića neophodno je posmatrati u istorijskoj dinamici: izgledajući u jednoj fazi racionalna po srpski narod, u završnoj fazi pokazala se kao sasvim promašena svojom statičnošću i defetizmom.

Takozvana bitka za Srbiju, 1944. godine, bila je za snage četnika izgubljena pre nego što je i počela. Srbija je za Nemce bila „ključ” balkanske odbrane, a za Britance zemlja koja predstavlja ulog u politici kompromisa. Staljin i Molotov su se u razgovoru sa Milovanom Đilasom, 1944. godine, raspitivali o njoj kao čvorištu raspleta u Jugoslaviji. Narodnooslobodilački pokret je van Srbije, u srpskom narodu, od ranije imao na svojoj strani najpretežniji deo srpskog naroda na zapadu Jugoslavije, bez obzira na prve začetke nezadovoljstva Srba njihovim položajem u Hrvatskoj, kao rezultat pritanja većeg broja Hrvata na stranu NOVJ. U Srbiji je 1943-1944. tekao proces buđenja narodnooslobodilačke borbe, koja se na jugu Srbije nije ni gasila od početka ustanka. Sovjetski frontovi nezadrživo su se probijali prema Bukureštu i Sofiji, Karpatima i Dunavu, a saveznička pomoć proizvodila je značajan psihološko-politički uticaj na narod u prilog narodnooslobodilačkog pokreta. Bombardovanja srpskih gradova izazivala su nezadovoljstvo zbog velikih civilnih žrtava i razaranja, ali su istovremeno ukazivala da se rat bliži kraju i da predstoji evakuacija Nemaca ka severu i zapadu Jugoslavije. Britanski oficiri su napustili Mihailovićeve štabove, dok su Nemci i dalje prema četnicima iskazivali nepoverenje. Misija pukovnika Mak Daula je samo za kratko podigla samopouzdanje Mihailovića. Mihailovićeve teritorijalne strukture nije mogla odgovoriti potrebama brze mobilizacije, čak i da su opšte vojno-političke prilike bile povoljnije za odziv obveznika. Krajnju demoralizaciju izazvali su govori i poruke kralja Petra II Karađorđevića. Mihailović je već

septembra 1944. morao da napusti Srbiju i preko Drine pređe u Bosnu. Politika Velike Britanije, tzv. politika kompromisa, bila je prihvaćena od strane SSSR-a, koji je o oportunitetu poteza, taktičkih i strateških zamisli obaveštavao i instruirao svog štićenika. Britanci su računali da će svojom politikom odvojiti Tita od „Rusa“. Uspostavljanjem ove ravnoteže, Britanci i „Rusi“ osiguravali su svoj politički uticaj u Jugoslaviji, pri čemu su Sovjeti i Tito polazili od svog realno daleko jačeg uticaja. Komunistički pokušaji „izigravanja“ Britanaca ispoljavali su se u najraznovrsnijim vidovima (naoružanje, položaj kralja, pitanje demokratskih normi, sastav jedinstvene vlade itd.), pa i u obliku pokušaja prekoračenja svog međunarodno sankcionisanog uticaja krajem i posle rata (1945 - 1948), ali ipak nisu uspjeli da se oslobode obaveza koje su saveznički lideri Staljin i Čerčil preuzeli u Moskvi oktobra 1944. i na Krimu februara 1945. godine. O tome govori naknadni razvoj događaja, sa svim specifičnostima, sve do pada sistema međunarodnih odnosa, poznatog pod nazivom „krimski“. Odnosi Tita i Čerčila bili su pak određeni u vremenskom luku od prvog Titovog kurtoaznog j>isma Čerčilu decembra 1943. i njegove posete Velikoj Britaniji i Čerčilu marta 1953. godine, ostvarene neposredno posle Staljinove smrti.